

DALMATSKÉ STUDIJE I.

(CASALIS > *cosel* > **cosal* > *kòs(a)o*, -*ála*)

ŽARKO MULJAČIĆ

Već je davno K. Jireček upozorio na važnost dubrovačkih testamentata iz kužnih godina 1348. i 1363.,¹ koji su registrirani u petom svesku arhivske serije *Testamenta*, što se čuva u Državnom arhivu u Dubrovniku. Budući da se radi o prvoj knjizi, koja je gotovo čitava ispisana na mletačkom dijalektu sa sačuvanim specifičnostima iz prethodnog romanskog govora (dok su 4. i 6. knjiga redigirane u srednjovjekovnoj latinštini — uz tek pokoji mletački tekst u šestoj), nije čudo, da je iz nje obilato crpao građu i M. Bartoli,² ali ni on ni drugi³ nisu predmet iscrpli. Stoga sam u ljeto 1955. i 1956., u nastojanju da sa suvremenih lingvističkih pozicija obradim dubrovački romanski predmletački («raguzejski») govor, ponovo studirao te tekstove imajući pred očima riječi romanista R. A. Halla: »The main problem is not so much that of finding new material (although there is plenty of work to be done along that line, also) as that of re-working the already known facts in the light of recent methodological advances.«⁴ No i što se tiče iznalaženja nove građe, trud mi se isplatio, jer sam našao više interesantnih oblika, koji su izmakli oku ranijih istraživača. Jedan od tih značajnih relikata je i *cosel*.

Najprije par riječi o postanku samih tekstova. Kako je poznato, prema odredbama dubrovačkog statuta (knj. III, 41-42) oporučitelj bi, ponekad i dugo prije smrti, pravio svoju posljednju volju ispred barem dva svjedoka, koji su morali, najkasnije 30 dana nakon oporučiteljeve smrti, potkrijepiti svojom izjavom istinitost teksta oporuke zakletom notaru i sucima. Notar bi u prisutnosti sudaca registrirao testament u knjizi, odakle su se pravili, na zahtjev stranaka, ovje-

¹ Jireček je 1897. ekscerpirao te tekstove, gledajući u njima u prvom redu historijske izvore. Usp. *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Denkschriften der K. Akad. d. Wissenschaften, Philos.-Hist. Classe 49, Wien 1904., str. 6 (ekscerpti *ib.* str. 6-15).

² M. G. Bartoli, *Das Dalmatische*, K. Akad. d. Wissenschaften, Schriften d. Balkankommission, Linguistische Abteilung IV-V, Wien 1906., I-II.

³ M. Medini, *Starine dubrovačke*, Dubrovnik 1935., str. 127 i d., bio je zadnji.

⁴ R. A. Hall, »The Development of Vowel Pattern in Romance«, *Lingua* IV., Harlem 1954-55., str. 394 i d.

rovljeni prijepisi. Kako se vidi, nigdje se u dubrovačkom statutu ne veli izričito, da tekst oporuke mora biti napisan (kao što je, na primjer, tražio splitski statut), ali se ta mogućnost ne smije isključiti. Teško je vjerovati, da su svjedoci pamtili, često i kroz duže vrijeme, brojne detalje iz oporuka, pa je više nego sigurno, da su sami ili uz pomoć koje pismene osobe bilježili, što su čuli. Bilo je, dakle, i oporuka pisanih dubrovačkom rukom u govoru, koji je notar — najčešće stranac — mogao najlakše razumjeti. Do kuge god. 1348. notari su unosili ove tekstove na srednjovjekovnom latinskom jeziku, no kako predlošci nisu sačuvani, nije poznato, da li su svi bili na tom jeziku ili i na kojem živom jeziku, s koga su notari prevodili. Bilo kako bilo, strahovit pomor, koji se oborio na veliki dio Evrope god. 1348., bio je *vis maior*, zbog koje su dubrovački notari odustali od staroga običaja.⁵ Umiralo je po dvadeset i više ljudi dnevno,⁶ pa nije bilo vremena za stiliziranje, tim više što je kuga kosila i notare strance, pa je preostale u poslu pomagao, po odluci Malog vijeća, uz honorar, poseban odbor od tri domaća vlastelina.⁷ Prema tome, te tekstove, što ispunjaju prva četiri kvaderna kodeksa (f. 1-160), pisale su razne ruke (Jireček ih je vidio tri, meni se čini, da ih ima četiri). Nije bilo moguće ustanoviti, tko je šta pisao, ali nema sumnje, da je — sudeći po nekim jezičnim crtama — udio domaćih ljudi tu bio velik. Manje je zanimljiv, ali ipak vrijedan, preostali dio kodeksa (f. 161-310), koji je ispisao Theodorus Scolmafogia de Brundusio, Talijan iz Brindisija u dubrovačkoj službi, koji je kaligrafski unio oporuke iz doba kuge god. 1363., jer je i njemu Malo vijeće dodijelilo odbor trojice vlastelina »qui debeant habere secum scriptores ad registranda omnia testamenta priusquam dentur epitropis...«⁸

⁵ K. Jireček, o. c., str. 6: »Diese Stücke sind ursprünglich auf einzelnen Blättern niedergeschrieben gewesen und wurden erst nachträglich in diese Handschrift copiert. Bei der Eile der Abfassung der Testamente während der Pest hatte man das Latein aufgegeben«. Id., »Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner«, *AfsPh* XXV, 514: »Die Testamente redigierten die Notare lateinisch, bis die furchtbare Pest 1348. es nothwendig machte sie in aller Eile niederzuschreiben, was mit dem Latein nicht so leicht ging«.

⁶ R. Jeremić - J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika I*, Beograd 1938., str. 67 i d.

⁷ K. Jireček, o. c. (1), 6. Notar Johannes de Finis, kome su 1. V. 1348. tražili pomoćnika (>socius<-a), umro je od kuge 14. V. Istoga dana Malo vijeće izabra odbor »ad autenticandum, videndum et determinandum testamenta defectiva, aut per testes, aut per pitropos«. Tek 29. X. 1348. počeo raditi notar Johannes de Pengamo. U međuvremenu, notarske su dužnosti privremeno vršili kancelari, najprije Soffredus ser Parini de Pistorio, pa Francischinus Bartholomei de Archo, u prisutnosti jednoga domaćeg suca i svjedoka. Nastanak toga rukopisa u vezi je s odlukom Maloga vijeća od 21. VI., kad je izabran nov odbor trojice domaće vlastele »ad faciendum registrarum omnia testamenta civitatis et districtus in uno quaterno ad hoc, ut ipsa testamenta propter pestilentiam mortalitatis (nešto nedostaje), et quod dicti officiales, quando fuerit scriptum testamentum, debeant auscultare, si stat sicud origo testamenti constituentis, et debeant habere cum scribano qui scribet ea gr. tres pro quolibet testamento.«

⁸ K. Jireček, o. c. (1), str. 6.

Ako izuzmemo latinske početne i završne formule, koje se, međutim, nisu svuda obavezno ispisivale zbog žurbe, i dosta brojne slavenske izraze, prilagođene više ili manje jeziku ostaloga teksta, pa pokoji latinizam, osnovno u ovim tekstovima (morfologija i sintaksa) na mletačkom je dijalektu onoga doba, koji je, nakon 143 godine mletačke vrhovne vlasti u Dubrovniku, bio bez sumnje dobro poznat mnogim građanima. Oni su se njime služili ne samo kod kuće u saobraćaju s Talijanima, od kojih su se neki bili i stalno nastanili u Dubrovniku, nego i na širokim trgovačkim putovima Grčke i Levanta, gdje su Talijani imali svoje poslovnice počevši od 10. stoljeća dalje. Ne treba zaboraviti, da je osobito velik broj Talijana živio u Carigradu (god. 1180. oko 60.000, većinom Mlečana),⁹ a poslije osnutka Latinskog carstva (1204.) bit će ih bilo i više.

Romanistiku zanimaju u prvom redu tragovi predmletačkog romanskog govora, koji se naziru u ovim tekstovima.

Danas znamo, da je importirani mletački dijalekt omeo autonomni razvoj raguzejskog fonološkog sistema, ali i da je ovaj do kraja, uz pokoje odstupanje, sačuvao vlastitu individualnost i vlastitim sredstvima riješio krizu, izazvanu degeminacijom, kojoj nije prethodila sonorizacija intervokalnih bezvučnih konsonanata. Što se leksika tiče, u romanskom jezičnom miješanju došlo je do obostranog posuđivanja: raguzeizmi su ulazili u mletački leksik, a venecijanizmi u raguzejski, pošto su se prethodno više ili manje adaptirali novoj strukturi. Bilo je, naravno, i slučajeva t. zv. *Luxuserscheinung*-a: na pr., uz rag. *chesa* ['kása]; u 15. st. ['kesa] i mlet. *chasa, chaxa* ['kaza], nalazimo u dokumentima i hibridni *chexa* ['keza], gdje je od dvoga (sonorizacija i vokalska diferencijacija) jedno suvišno.

Sve se ovo odrazilo i u našim romanskim posuđenicama, zbog čega smo predložili nov naziv za jedan njihov nov sloj.¹⁰ On bi, u užem smislu, obuhvaćao samo »luksuzne pojave«, a u širem i sve takve posuđenice, u kojima se očituje romansko jezično miješanje.

Raguzejski je živio još u 15. stoljeću, kako nam svjedoče četiri riječi, koje je u svojoj značajnoj izjavi zapisao suvremeni dubrovački profesor Toskanac F. de Diversis,¹¹ stihovi I. L. Crijevića i zapisnici Senata iz 1472. godine. Nakon toga raguzejski »umire«.

Kao plod romanske jezične konvergencije razvijao se kroz tri stoljeća poseban mletački kolonijalni dijalekat, koji je u toku druge polovice 15. i početka 16. stoljeća »toskaniziran«. Ovi novi romanski nanosi, koji su iz godine u godinu bili sve tanji, zadržali su trostepeni vokalizam, što nije samo raguzejsko nasljedstvo, već i znak pobjede

⁹ Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris 1930., str. 55.

¹⁰ O ovim hibridima v. Ž. Muljačić, *Naše dalmatsko-mletačke posuđenice* (referat na II. kongresu slavista Jugoslavije), u štamp. O našem pejorativu hibridnog romanskog podrijetla *kebara* spremam poseban rad.

¹¹ O tim riječima v. zasada Ž. Muljačić, »O nekim zadacima naše romanistike«, *Filozofski fakultet u Zadru 1956./57.*, Zadar 1958., str. 118.

i asimilatorske snage našeg jezika, koji je, kroz 15. st., reducirao svoj vokalski sistem na trostepeni, t. j. na pet klasičnih hrvatskosrpskih vokala.

Slavizacija Dubrovnika otpočinje krajem 12. ili početkom 13. st., dakle istovremeno kad i romansko jezično miješanje. U romansko-slavenskoj simbiozi krajem 14. stoljeća većina je stanovnika našeg materinskog jezika, ali neki od njih govore i raguzejski, odnosno mletački, a ima ih i koji poznaju sva tri jezika, jednako kao što ima i starosjedilaca i doseljenih Mlečana, koji su dvojezični ili čak i trojezični.

Da se vratimo na naše tekstove, sigurno je, da je bilo slučajeva, kad je trebalo zapisati posljednju volju osoba, koje su znale samo hrvatski. Vjerojatno ih je bilo i u našem kodeksu. Zacijelo su se u takvim slučajevima dvojezični pismeni Dubrovčani bolje snalazili od notara Talijana.¹² Naš je jezik bio opće poznat i upotrebljavan u govoru i davno prije prvih sačuvanih pjesničkih djela: početkom 15. st. plemkinja iz patricijske obitelji Ranjina hrvatski je izrazila svoju želju, da izvrši neke korekture u otprije sastavljenoj oporuci, što je zapisnički registrirano.¹³

I.

Oblik *cosel* dolazi dvaput u oporuci žene zvane Rusa, datiranoj 12. III. 1347. Srodnici i osobe, kojima Rusa nešto ostavlja, imaju slavenska imena. Koje je mjesto *Brottana*, iz koga je došla u Grad, ne znam.¹⁴ Tražeći reflekse kasnolatinske riječi *CASALIS* (REW 1729) u tiskanoj i rukopisnoj dubrovačkoj građi iz 13.—15. st., opazio sam, da oni, i kod istog notara, imaju dva značenja:

¹² O jezičnim prilikama u dubrovačkom puku s kraja 14. st. imamo, iako loše trađiran, iskaz talijanskog notara Ivana Ravenjanina. Usp. D. Kniewald, »Joannes Conversini de Ravenna, dubrovački notar 1384—1387«, *Glas SAN CCXXIX*, Odelj. lit. i jezika, Beograd 1957., N. S. br. 3, osobito str. 55 i d. Danas je jasno, da se riječi »Primum illud non deest incommodi, quod ego cunctis, omnes mihi sunt idiotae; per interpretem agenda omnia... id quoque taedium auget, quod ignaros latini sermonis nescio mihi barbari, quorum opus habes, admoneri«, imaju shvatiti, da Ravenjanin ne razumije hrvatski. Bartoli je dvojio, da li se radi o našem jeziku, ili o raguzejskom (o. c. I, str. 192).

¹³ *Testamenta de Notaria*, 10, 138, 24. VIII. 1418. Svjedok »in causa testamenti domine Jeluse uxoris quondam ser Pasche de Ragnina«, izjavio je, da je ona izmijenila oporuku u korist »Michoe de Cathena«, koji je to iz opravdanih razloga tražio: »...dixit quod audivit illam respondentem duabus vicibus *chochio chochio* ut habeas id et quicquid mihi pertineret« (podertao Ž. M.). Zahvaljujem gđi dr. I. Mahnken sa Filozofskoga fakulteta u Göttingenu, koja me upozorila na ovaj podatak.

¹⁴ *Ib.*, 5, 8 b-9. U grafiji *Brottana* dugo *t* označuje kratko *o*. U blizini Dubrovnika ima više sela sličnoga glasovnog oblika: Brotnjice, Broci, Broćanac, Broćno, v. ARj. s. v.

I. Mahnken, »Die Personennamen des mittelalterlichen Patriziats von Dubrovnik als Quelle zu ethnographischen Untersuchungen«, *Slavistična revija* X, 1-4, Ljubljana 1957., str. 279 i d., dokazala je, da se po samom imenu ne može dolaziti do etnografskih zaključaka, što se tiče vlastele. Ovdje se međutim radi o osobi iz naroda, pa je očito, da joj je naš jezik materinski.

1. trošna kuća i sl.¹⁶

2. zaselak, skup kuća.¹⁶

(Kod notara Tommasina de Savere, rodnom iz Reggio Emilia).

Dok u ovoj zbirci imamo za prvo značenje četiri potvrde, a za drugo svega jednu, u drugoj jednoj zbirci riječ je upotrebljena svuda u drugom značenju.¹⁷

Vidi se, da je refleks od *casalis* imao krajem 13. st. u romanskom govoru u Dubrovniku oba značenja, samo što se prvo osjećalo kao domaće, autohtono, a drugo je bilo, kako će se vidjeti, recentan import, koji su unijeli notari, došljaci iz Italije, gdje latinski termin *casalis*, odnosno njegovi talijanski refleksi, imaju gotovo bez izuzetka za Dubrovnik novo značenje »zaselak« (za što u klasičnoj latinštini postoje termini *vicus*, *pagus*).¹⁸

¹⁶ G. Čremošnik, »Spisi dubrovačke kancelarije. Zapisi notara Tomazina de Savere 1278—1282«, *Monumenta historica ragusina I.*, Zagreb 1951., str. 105, br. 375; str. 155, br. 510; str. 160, br. 525; str. 207, br. 662.

¹⁶ *Ib.*, str. 87, br. 326.

¹⁷ G. Čremošnik, »Kancelarijski i notariski spisi (1278—1301)«, *Zbornik za ist., jezik i knjiž. srpskog naroda*, III. od., I, Beograd 1932., br. 23, 89, 370, 371, 372, 376, 381, 393. Na pr. (393): »Ego bene cognovi bovem quod erat dicti Rossini quia vidi eum cum puero dicti Rossini, qui custodiebat eum in casali dicti Rossini«. Očito je, da nije pasao vola u ruševnoj kući, pa ni na ruševinama neke kuće (koje se značenje kasnije javlja).

¹⁸ REW 7468, 6145, 6148, 9138. Refleksi od VICUS znače u Italiji samo »gradska četvrt«, »ulica«, a od VILLA, REW 9330—9334, ponajčešće »selo« ali i »poljsko dobro (s kućom)«, V. i C. Battisti, LN XVIII, 1957., str. 1 i S. Boscherini, *ib.*, XVII, 1956., str. 4. Iz dostupnih mi rječnika dobio sam ove podatke za značenje refleksa od CASALIS u Italiji:

Ch. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis II*, Paris 1937. s. v. *casale* (i sl.) ima za Italiju i Romaniju uopće samo »certus casarum numerus«, »villa suburbana«. *Casalenum*, *casalinum*, *casolare* znače »domus semidirutae«, i to *casalinum* u Napuljskoj kraljevini, a *casolare* u Italiji, bez specifikacije, 1368. god. (str. 198—204).

P. Sella, *Glossario latino-italiano (Stato della chiesa, Veneto, Abruzzi)*, Città del Vaticano 1944., str. 130—137, poznaje samo refleks u modernom književnom značenju »zaselak« (Spoleto g. 748, Rim u 9. st., Rieti 750., Sabina 755. i t. d.). Id., *Glossario latino-emiliano*, *ib.* 1937., Rimini u 14. st. = villa, *casalis*; F. Arnaldi, »Lexicon imperfectum Latinitatis Italicae medii aevi«, ALMA X, Bruxelles 1936., str. 94, ima 3 značenja: 1) praedium rusticum seu casa cum certo agri modo, 2) casilinum, solum ubi aedificatum est, vel aedificari potest, 3) certus casarum numerus. A. Prati, VEI, str. 240, poznaje značenje »casolare« (koje ne odgovara sasvim dubrovačkom, jer znači »loša kuća na osami«) i »gruppo di case in campagna« kod dva toskanska pisca iz 14. st. Bartolomeo da S. Concordio pozna *casalino* = »casuccia«, dok je ovaj deminutiv u smislu »casa rovinata« potvrđen kod Siene u 18. st. — Slično i P. Petrocchi, *Dizionario universale d. lingua italiana*, I, 1908., str. 395. C. Battisti-G. Alessio, DEI I, Firenze 1950., str. 788, poznaje ga samo u književnom značenju. Za Siciliju i Kalabrijku *casali* = »borgata«. »Nell 'It. settentrionale (gdje?) assume anche il significato di casa rustica in rovina come in qualche dialetto francese«. — D. Olivieri, DEI, Milano 1953., pored apelativa u smislu »zaselak«, pozna i TN *Casaloldo* (od C. alto) kod Mantove. Suvremeni talijanski književni jezik ima *casolare* (rjeđi su, i s varijantama u značenju »tugurio«, »casalino«), »casa alquanto rozza, di campagna (ant., anche di città. Cfr. Casale«). Ovaj znači »Gruppo di case in campagna meno di Villaggio«, ali još ponegdje »a Roma e altrove, e in qualche scrittore, lo stesso che casolare«, v. Cappuccini-Migliorini, VLI, 1955^a, str. 266 i d.

Zanimljivo bi bilo znati, da li je u raguzejskom naziv za »selo«¹⁹ potjecao od *villa*, koju riječ sretamo u dubrovačkom Statutu.²⁰ Znamo samo, da izvedenice *villanus* i *villicus* znače u našem gradu posebnu vrst seljaka — *kmeta* —, dok se *casalinus*²¹ upotrebljava za sve stanovnike zaseoka (svi nisu kmetovi). Da li je ova potreba feudalnih distinkcija pogodovala importu riječi *casalis* u novom smislu, kako bi *villa* i izvedenice suzile svoje značenje, može se samo nagađati. Klasični nazivi *vicus* i *pagus* nisu u Dubrovniku ostavili traga, a *rus* se upotrebljava tek nakon humanizma, naravno kao knjiška riječ.²²

U Statutu *casale* samo ponekad znači »(ruševna) zgrada«.²³ U ostalim objavljenim zbirkama dokumenata refleksi od *casalis* znače čas jedno, čas drugo.²⁴

Što se tiče dijalekatskih rječnika, nema ga G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1867³ (iako vjerojatno nije nepoznato drugo značenje, jer na putu iz Mletaka za Treviso postoji mjesto Casale. Nisam mogao konzultirati djelo D. Olivieri, *Saggio di una illustrazione generale della toponomastica veneta*, Città di Castello 1915.

U napuljskom znači isto što i u književnom (R. D. 'Ambra, *Voc. napoletano-toscano*, Napoli 1873., str. 107).

U rimskom dijalektu znači »casa rustica isolata fabbricata in un podere per dar ricovero agli agricoltori« (F. Chiappini, *Vocabolario romanesco*, a cura di B. Migliorini, Roma 1933., str. 73).

U Bologni *casael* znači kućicu čuvara pruge (V. Ungarelli, *Voc. d. dialetto bol.*, Bologna 1901, str. 76).

Za Kalabriju v. i G. Rohlfs, *Dizionario d. tre Calabrie*, I, Milano-Halle 1932., str. 166 (*casale*, -li = »casale, borgata«, *casalinu* = »villico, casolare, casa rovinaticcia«. U Južnoj Apuliji *casale* znači »selo« (Id., »Voc. d. dialetti salentini (Terra d'Otranto) I«, München, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philol.-Hist. Klasse*, NF, 41, 1956., str. 119).

REW 1729 pozna izvedenice *kazarič* (Bergell, Švicarska) i *kazalič* (Como). Kako se vidi, nijedno talijansko značenje nije identično s dubrovačko-romanskim.

¹⁹ *Specimen srednjovjekovnog rječnika JAZU*, I. (A-D), s. a., s. l., s. a., str. 202 i d., s. v. *casale*, ima samo »villa«, »rus«, ali time misimo dobili odgovor. Još za naš latinitet nema studije, slične onoj, koju je napisao E. Lozovan, »Le 'village' dans la toponymie et l'histoire roumaines«, *ZrPh* LXXIII, 1957., 122—144.

²⁰ »Liber Statutorum Ragusii compositus a. 1272«, ed. V. Bogišić et C. Jireček, *MHJSM* IX., Zagreb 1904., str. 14, I, 21 »villis vel *casalibus*« (s varijantom u rkpsu *D cassalibus*, što je znak, da se s izgovaralo bezvučno); *Ib.*, str. 172, VIII, 1; str. 172, VIII, 2; str. 179, VIII, 23.

²¹ D. Roller, »Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII. do XV. st.«, *Grada za gospodarsku povijest Hrvatske V*, Zagreb 1955., str. 109—110, 289—290, ispravlja netočnu interpretaciju toga termina, koju je dao M. Medini, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920., str. 77 (Medini je mislio da *casale* znači »zemlja, određena za oranicu«). Roller griješi, kad misli, da *casale* znači samo »koliba«, a *casalini* - ljudi, koji stanuju u kolibama.

²² *Specimen* (o. c. u noti 19), str. 203. F. Gundulić, komentator Statuta.

²³ *Liber Statutorum*, str. 95, IV, 35; str. 113, V, 13, 14.

²⁴ U *Monumenta Ragusina* III, *MSHSM* 27, Zagreb 1895., dolazi, prema indeksu, dvaput (str. 224 *casale de Topolla* - »zaselak«; str. 291 »*chasale positum iuxta domum*« — u prvom smislu).

U »Odluke veća Dubrovačke republike« I, SAN, *Zbornik za ist., jezik i knjiž. srpskog naroda*, III. od., 15, Beograd 1951., dolazi jednom, 1383. god. u značenju »(ruševna) kuća« (str. 352). U 6. knj. iste zbirke, Beograd 1936., dolazi u LOR triput (uvijek »zaselak«), a u »Statutu carinarnice« dvaput. M. Peterković, izdavač toga statuta, u indeksu tumači smisao: »*Casale* - villa in districtu;

Ovo dvojstvo, da jedna te ista riječ znači dvoje, smelo je neke komentatore dubrovačkih zakonskih tekstova.²⁵ Za lingvista se ova zagonetka rješava na taj način, što je refleks u prvom značenju prešao na domaćem tlu razvoj od svoga pretka, dok je u drugom značenju importiran. To se najbolje vidi iz akata, koje su notari sastavljali na zahtjev stranaka.²⁶

Ne mislim time reći, da se *casale* (s bezvučnim s, jer se širi iz srednje i južne Italije) osjećao uvijek unutar raguzejskoga kao stranac. Homonimija se nije mogla spriječiti pravopisnim domišljanjima.²⁷ Naše posuđenice sačuvale su nam dosta vjernu sliku cijelog toga previranja, o čemu niže.

Što se tiče ostalih naših primorskih gradova upotrebljavalo se *casalis* u prvom značenju samo u Kotoru.²⁸ Ostali gradovi imaju za »ruševnu kuću« druge izraze, dok im ovaj znači »zaselak«.²⁹

in civitate terrenum pro construendis domibus aptum« (str. 407; str. 404). Ovaj posljednji smisao »gradilište« može se, kako će se niže vidjeti, izvesti iz prvotnog značenja »ruševna kuća«.

²⁵ V. bilj. 21.

²⁶ Div. canc., 3, 52 (g. 1295-97); Test. 3, 20 b; 5, 11 (»lo *casale* apresso delle dette case«), 75 b (»con un *chasalle* a mare«), 79 b (»la qual casa e in castello insemble con uno *casalle* la qual casa collo *casalo* confina de parte de pelago con le case de Milteno aurese...«, 101 b, 132 b (»lo *casalo*«); Test. 9, 136 b (»lasso uno *casal* aprouo S. Margarita in Ragusa«, 1410); Div. Not. 15, 293 b-294 (»*casal*«, »*chasal*«). Citiram u cijelosti posljednji dokument, datiran 22. X. 1428., jer se iz njega jasno vidi, što znači ova riječ početkom 15. st.

Radan Klapčić se obavezuje da će Nalku Dobriću de Nale sagraditi »una casa de muro de bon lauorieri et sofficiente nel suo *casal* lo qual e a presso della casa de Filipo de Giampa, tre faze de muro, zoe le due faze alle vie de comun con le piere spontade de fuora et la terça faça sopral muro della casa de Rusco marangon colle piere smarate (?) per che el dicto muro della casa di Rusco si e acostado allo muro dello *chasal* de Nalcho. Et che esso Radan alle sue spese debia disfare li muri vechi e nettar lo *casal*. Et portar via lo terren et calçinaço. Et che le piere et sauorna debia esser de Radan saluo li prestadi et praghli debia romagnire dicti Nalcho«.

²⁷ V. bilj. 20. S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berne 1952, str. 219 i d., studira, kako se neki jezik brani od homonimije. Treba reći, da je raguzejski bio u vrlo nepovoljnom položaju, jer je mletački superstrat bio jezik ne samo premoćan po snagama, koje su ga nosile, nego i u mnogočem bliz raguzejskome, pa je miješanje bilo intenzivnije i otpor iz godine u godinu sve slabiji. V. i M. G. Bartoli, »Un fait statistique expliqué par le principe que deux langues semblables s'influencent plus profondément que deux langues présentant moins de ressemblance«, *Actes du I Congrès International de linguistes à la Haye*, Leiden 1928., str. 105-108. — Najduže se opirao romanski ritam, pa je i novoposudeni *casale* morao u romanskim ustima zvučati *cosal*, jer hrvatski oblik *kôsao* (iz XVI. st.) od njega polazi. V. o tome niže.

²⁸ *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od g. 1326-1335*, ur. A. Mayer, Zagreb 1951.; u indeksu se triput spominje *casalis*, i to kao toponim (dok. 311), i dvaput kao »ruševna zgrada« (dok. 345 i 1144). U indeksu »Voces romanicae« tumače se sva tri primjera, netočno, kao »gradilište«. Da se i u dok. 1144. radi o kući, doduše u lošem stanju, koja se daje, da se gradi nova, vidi se iz dok. 254-255 gdje se, nešto preko osam godina prije, ista zove *domus*.

²⁹ Korčula (MHJSM 1), Split (ib., 2), Lastovo (ib., 8), Trogir (ib., 10), Brač (ib., 11) v. indkse. U Splitu i Trogiru postojao je izraz *paratinea*. Usp. G. Lucio (Ivan Lucić), *Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù*, Venetia MDCLXXIII, str. 202: »*Paratinea* corrotto da *Parietina* si pronuntia in Slauo *Paratigna*, e significa muraglia di casa vecchia discoperta senza solari, e derelitta«.

O proširenosti posuđenice u hrvatskosrpskim dijalektima v. niže. Istroromanski govor poznao je, čini se, i prvo značenje.³⁰

Što se tiče ostale Romanije, tu je *casalis* »ruševna kuća« već onda bio rijedak, a danas je pravi raritet.³¹

II.

Slučaj je htio, da je u tekstovima na našem jeziku starije značenje riječi *kòsao* potvrđeno kasnije nego mlade.³²

Najstarija potvrda nalazi se u *Pjerinu*, nedovršenoj komediji M. Držića: »I ti si iz kogagodi *kosala* iz Kalabrije« (SPH VII, I. Petračićevo izdanje, 407). Ovdje riječ znači bez sumnje »seoce«, pa je Budmani, vjeran načelima po kojima se radi ARj., stavio ovo značenje na prvo mjesto, pod a).

Mikaljin rječnik (1649.) bilježi *koso* - kuća razorena, *domus diruta* (ARj. b, »razvaljena kuća«, »kućistina«).

Budmani ispravno zaključuje, da je od predašnjeg značenja došlo treće (c.) značenje »gomila uopće i u osobitom smislu, te po tome

³⁰ E. Rosamani, *Vocabolario giuliano*, Bologna 1958., str. 182, *casal* (sa -z-) znači u Vodnjanu »letamaio«, a u 1 notarskom aktu iz Lošinja (17. st.) znači »casetta«, »casolare«. Inače, *Casale* - »zaselak« (TN) spominje se često u srednjovjekovnoj Istri.

U Balama *kazal* znači »campo«, usp. M. Deanović, »Studi istrioti«, SR I, 1, Zagreb 1956., str. 28. D. Cernecca, kome srdačno zahvaljujem, javlja mi, da u Balama ista riječ znači: 1. »tugurio per gli animali domestici«, 2. »letamaio«, a prof. Deanović, kome također srdačno zahvaljujem, javlja mi, da AIS 1178 pozna za Vodnjan samo drugo značenje. — Bartoli, II, stup. 193, ima u velj. *kasuol* — »stalla del maiale«, a REW 1729, griješkom, *kosuol* u istom pejorativnom smislu »Schweinestall«. P. Skok, »Zum Balkanlatein III«, ZRPh L, 1930., str. 488, ispravlja REW-ov indeks (tamošnji *kosal* hrvatska je posuđenica), ali griješi, kad misli, da je Bartolijev *kasuol* veljotiziran oblik, preuzet iz mletačkoga, i kad vezuje albanske oblike *kesol'e* i sl. — »koliba«, »psetarnica« s **kasual*, koji da je postojao u južnodalmatskom što, kako vidimo, barem za Dubrovnik nije moguće. — Na Cresu je postojao *choslar* (od *casolare*, a ne od *koza*, kako je mislio S. Mitis). Isp. A. Colombis, »Elementi veglioti nell' isola di Cherso-Ossero«, AR XXI, 2-3, 1937., str. 254.

³¹ REW 1729, u prelaznom retoromansko-talijanskom dijalektu u Bergellu, v. bilj. 18. W. v. Wartburg, FEW II, Tübingen 1949., str. 454, daje opširan pregled refleksa od *casalis* i njihovih značenja u Galiji i u Romaniji uopće. Ima, pod 2 a, 2 b, značenje »measure«, »vielle maison en ruines« za neke staroprovansalske i frankoprovansalske dijalekte, dok je smisao 2 c) — »emplacement d'une maison, terrain où on bâtit ou on a bâti une maison« nešto bogatije dokumentiran, ne samo u Provansi, nego i u Sjevernoj Francuskoj (od 1281. dalje).

J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana I*, Berna 1954., str. 713, s. v. *casa*, bilježi *casal* najčešće kao »skup kuća« (»conjunto de casas«) ili kao »casa solariega«. Reliktno je značenje u Fueros de Aragon oko g. 1300 »ruinas, lugar que había estado habitado«.

Il nuovo Pirona, vocabolario friulano, Udine 1935., str. 139, *ciasal*, ima samo »casale, una o poche case in aperta campagna...«

U rumunjskom *casalis* nije ostavio traga.

³² ARj. V., Zagreb 1898.—1903., str. 356 i 365. Budmani je ispravno zaključio: »može biti ne uprav iz talijanskog, nego iz romanskoga dalmatskoga jezika.«

može značiti što i bunjište. — Gnjižu kapulu il' u dolac il' na koso.« Primjer je iz zbirke starih dubrovačkih poslovice, koju je izdao Gj. Daničić (*Poslovice*, Zagreb 1871.).

Stulićev rječnik (1806.) ima tri varijante: *kosal*, *kosao* i *koso*. Treću (*koso*, gen. *kosala*) tumači: »domus diruta, domus immunditiis plena«.

Kao toponim, sačuvana je riječ u imenu sela *Koso* (Pelješac).

Koliko mi je poznato, danas se *kosao* u Dubrovniku više ne upotrebljava.

ARj. bilježi izvedenice *kòsalište* = »bunjište« (samo u Stulićevu rječniku »sterquilinum, cloaca«),³³ *kosulištvo* (ib. Sasma nepouzđano); osim toga, potvrđene su varijante: *kozal*³⁴ i 2. *kòzao*, -*ála* = »bunjište«, s pozivom na 1. *kòsao*, pod c).³⁵

*Kòzalina*³⁶ u Risnu je isto što *kaluža* — »mjesto, gdje se baca smetlište, Kehrrechtplatz, locus projiciendis quisquiliis, fimetum«, pa je po svoj prilici taj oblik augmentativ od *kòsao*. Ukoliko nije posuđenica iz dubrovačkog govora, može se pomišljati na paralelan semantički razvoj kotorskog romanskog refleksa od *casalis*.

ARj. spominje i TN *Kozala*³⁷ (predgrađe grada Rijeke), koji, možda, ima veze s posuđenim apelativom, kako misli P. Skok.³⁸

Dodajmo najzad, da je za Sjeverni Jadran krajem 19. st. zajamčen oblik *kasál*, g. *kasála*³⁹ »svinjac« i za Rab *kosál*, *kosalä* = »bunjište«,⁴⁰ te da je u dubrovačkoj anonimnoj komediji *Džono Funkjelica* (s kraja 17. st.) nedavno pronađen izraz »dviije kokoši babunače *kosalice*«, što je sigurno u vezi sa *kosalište*, odnosno s *kosao*.⁴¹

Kako se vidi, primjeri u značenju »zaselak« u manjini su (svoga jedan), što je i razumljivo, jer je u našem jeziku bilo za taj smisao dosta termina, dok se naprotiv osjećala potreba za terminom, koji znači »stara, ruševna kuća«, pa je taj za vrijeme simbioze preuzet. Kako ćemo vidjeti, termin je dobivao sve pejorativnija značenja. Stoga su se za »razvaljenu kuću«, odnosno »mjesto, gdje je prije bila kuća« pojavili novi izrazi (*kući(n)ština*, odnosno *kućište*)⁴², dok je

³³ *Ib.*, str. 355.

³⁴ *Ib.*, str. 414.

³⁵ *Ib.*, str. 415.

³⁶ *Ib.*, str. 415 i IV., str. 779.

³⁷ *Ib.*, V., str. 414.

³⁸ P. Skok, »Toponomastički problemi«, *IČ SAN* III., Beograd 1952., II. »Riječka toponomastika«, str. 8. V. i V. Ekl. »Hist. toponomastika grada Rijeke i distrikt«, *Starine* 49, Zagreb 1959., str. 267 i d.

³⁹ D. Nemančić, »Čakavisch-kroatische Studien, I., Accentlehre«, *Sitzungsberichte der K. Akadem. d. Wiss., Philos.-Hist. Classe*, CIV Band, I Heft, Wien 1883., str. 403. Nemančić je istražio oblast sjeveroistočne Istre s Liburnijom, o. Krk i Hrvatsko primorje. Kako ga je najviše zanimao akcenat, to je, kako sam priznaje, oblik riječi svodio na najčešći. Nažalost nije zabilježio ni gdje je našao riječ.

⁴⁰ M. Kušar, »Rapski dijalekat«, *Rad* 118, Zagreb 1894., str. 14.

⁴¹ T. Matić, »Lexicalia iz starih hrvatskih pisaca«, *Rad* 315, Zagreb 1957., str. 31 i 42.

⁴² ARj. V., str. 734.

kosao sve više značio »prljava kuća«, »prljave ruševine« i, konačno, »bunjište«, »smetlište« i sl.⁴³

Slična degradacija naziva *casale* u dubrovačkim kancelarijskim latinskim i talijanskim dokumentima ne može se lako pratiti,⁴⁴ jer je tamo već krajem 17. st., ako ne i prije, ta riječ poprimila općetalijansko značenje »zaselak«, pa se pisari, kad hoće izraziti »trošna kuća«, »ruševine« i sl., dovijaju na razne načine pa čak ubacuju u talijanski tekst hrvatske riječi. Potreba za tim velika je iza potresa god. 1667. iz razumljivih razloga.⁴⁵

⁴³ G. Stulli, *Vocabolario italiano-illirico-latino* I., Ragusa 1810., str. 297 s. v. *casa*... *sporca* = kosō, ... *domus immunditiis plena*; *ib.*, str. 297 *casaccia* = kućetina, kućina, kućište, kućerina; *ib.* 299, *casoccia*, *casa vile* = kućina; *ib.* 299, *casolare*, *casa scoperta e spalcata* - obadina; *ib.* 299, *casolaraccio* (pegg. di *casolare*) = kućinština.

⁴⁴ V. ovdje bilj. 26 (1428.). Još jasnije se vidi pejorativizacija značenja u dokumentima, koje donose R. Jeremić - J. Tadić, o. c. III., (6): (1412.) »nulla persona audeat... proicere... aliquam immondiciam in *casale* Pirichi Clunovich« (*Div. Canc.* 39, 58 b) (str. 34). — (1414.) »nulla persona audeat... proicere immondicias in *casali* prope curiam Picularevichiam«... (*Div. Canc.* 40, 37) (str. 35). — (1430.) »ser Th. de Bona... debet fecisse mondare integre *casale* suum positum ex opposito cum illis de Gondola et omnes immondicias in illo existentes debeat fecisse asportari. Et illud *casale* cum maseriis et vepribus claudi fecisse... per modum quod immondicie amplius non possint portari.« (*Cons. minus* 5, 72 b) (str. 37). Čini se, da je smeća bilo previše, pa mu je 12 dana iza toga produžen rok, do koga mora sve biti čisto, *ib.*, str. 37.

⁴⁵ Zahvaljujem dr. V. Foretiću i arhivistu Z. Sundrići, koji su izvršili sondaže, iz kojih se vidi, kako *casale* sve više znači samo »selo«, »zaselak« (uz napomenu, da »naš narod, osobito baš u dubrovačkom kraju, ne pravi oštre distinkcije između pojma *selo* i *zaselak*, pa na pr., na Pelješcu i samo dvije kuće na okupu zovu *selo*«, *Dopis Drž. arhiva u Dubrovniku* br. 622/1 od 17. XI. 1958.). *Test.* 28, 131 b (1501.) »le case mie et *casali* murati e non murati« (još znači »ruševna kuća«).

Div. not. 94, 28 b. (1518.) »et teneatur incipere domum in dicto *casali* hunc ad unum mensem...« (ovdje »ruševine«, »gradilište«).

Div. not. 119, 21 (1573.) »lo *casale* ruinato« (možda atribut potencira značenje ruševnosti, kako misli dr. Foretić, ali će prije biti, da pisaru *casale* znači u prvom redu »selo«, pa hoće da bude svakome jasno, da se radi o ruševnoj kući.

Test. 70, 2 (1673.) »dua *casali*, o siano *cuchisti*«, *ib.*, 2 »certo *cuchiste*« (NB. na Lopudu).

Ib., 41 (1675.) una *casetta* sua coperta, et una *discoperta* (Šipan).

Ib., 45, spominje se »*chuchiscte*« na Koločepu i u Gružu.

Ib., 111 (1679.) »un *casaleto distrutto*« (Lopud).

Ib., 126 (1681.) »un *Cuchiscte* discoperto« (Mljet).

Casale - »zaselak«, »selo« potvrđen je u desecima primjera. Kako se vidi, primjeri su uglavnom sa teritorija, ali ih ima i iz Grada. Možda su hrpe, ostale iza potresa, htjeli označiti posebnim nazivom, jer u latinskim aktima 18. st. nalazimo za njih *domus diruta*, *ruinae*, *maceriae*, *situm dirutum*. Čini se, da je *kućište* značilo »kuću u lošem stanju« (ponekad i s ostacima krova), a tek sekundarno »gradilište«.

U istom dopisu javlja mi dr. Foretić, da u gradu Korčuli 1338.—1420. *casale* znači »selo«, a gradska kopnena vrata, iz kojih se izlazi prema selima »porta (janua) qua itur ad *casalia*« (V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420.* (str. 319). Za ruševne kuće postoji u Korčuli za navedeno razdoblje riječ *casamentum* (o. c., str. 317). »I danas se za takove ruševne kuće bez krova u K. kaže talijanski *casamento*, a hrvatski *kućište* (*kućišće*) i *kazament*«. (Dodaj uz bilj. 29).

Pošto smo objasnili semantički razvoj naše posuđnice s naročitim obzirom na dubrovački dijalekat,⁴⁶ nameću nam se još tri problema: 1. kako objasniti fonetičke promjene, 2. kad je otprilike riječ posuđena i 3. zašto raguzejski govor, sve dok nije bio preplavljen mletačkim, ostaje vjeran svome starom izrazu, a ne prima ovu ili onu romansku inovaciju.

III.

1. Kod analize oblika, koje sretamo u srednjovjekovnim dokumentima moramo uvijek imati na umu, da su pisari, dobri poznavaoči latinskoga, u neprilici, kad moraju zabilježiti kakav glas, za koji ne postoji znak u latinskoj abecedi, radilo se o slavenskim poluglasima, jatima i nazalima ili o romanskim glasovima iz dalmatske faze. Stoga oni najčešće latiniziraju, ono što čuju.

Za onoga, koji ne poznaje druge raguzejske tragove, hapax *cosel* ne znači mnogo. Za nas je to (kao i refleks od *CAPITALIS* > *coctel*⁴⁷), zanimljiv slučaj nekonzekventnog venecijaniziranja raguzejskog oblika [ko 'säl]. U raguzeizmima, koji su ušli u dubrovački mletački govor, najčešće se rag. glas *ä* adaptira u *a*, ali ponekad pisari čuju *e*. To se zbiva zbog razlike u strukturi vokalizma (mletački ne pozna : *p* n[ɔ]ɔzodo *ä* velarno, živu u raguzejskom još u ovo doba), dakle i onda, kad mletački ne pozna sličnog leksema.⁴⁸

Pretpostavljam ovakav razvoj: Varijante isprva jedinstvenog fonema *a* (velarno *ä* i palatalno *ä*) postale su, u 9. st. ili kasnije, zasebni fonemi. Pored internih, tome su pogodovali vjerojatno i vanjski razlozi: val »spontane« diftongacije na osovini Pariz—Ravenna i dalje, od čega su ostali pošteđeni Toskana i Veneto. Duženje vokala u otvorenom slogu izazvano je snažnim ekspiratornim akcentom, koji je

⁴⁶ Za druge lokalitete to nije moguće, jer je riječ zajamčena samo jednom.

Semantički razvoj refleksa od *casalis* u Romaniji, s naročitim obzirom na Galoromaniju, proučio je Wartburg, *FEW* II, str. 454. On je od osnovnog značenja pridjeva *casalis* izveo šest tipova značenja: 1a) majur (zgrada i zemlja), 1b) zaselak, 1c) ograden prostor, vrt; 2a) kućica, ruševna kuća na selu, koliba, 2b) kuća u ruševinama, ruševine, ostaci temelja, 2c) gradilište. Iz kasnolat. smisla »Hof, Bauerngut«, do kog je došlo supstantiviranjem izraza (*finis*) *casalis* (osobito u pluralu), W. izvodi značenja 1c) i 1a), a od ovoga 1b). Iz kasnolat. smisla »zgrada« (*TLL* III, 1906—1912, Lipsiae, 511, 2, već u 6. st.) W. izvodi 2a), od ovoga izvodi 2c), a od njega 2b). Dubrovački primjeri, međutim, ukazuju na put 2b) > 2c).

⁴⁷ *REW* str. 1632. M. Bartoli, o. c. (2), II, str. 268, pozna u sing.: *coctel*, *cochtale*, *cogtalo*; u plur. *cochtali*, *cactali*, *goctales*. Dodaj: *choctal* (*Test.* 5, 254) i *chochtal* (*ib.* 8, 9b). V. i Skok, *ZfrPh* XXXVIII, str. 548 (*kòtali* — »ploče za odvod kišnice«). U Dubrovniku znači *koktao*, *koptao* — »jastuk«, »uzglavlje«, v. *ARj.* s. v. Hrvatske forme dokazuju, da je u raguzejskom, uz standardne oblike s grupom *-kt-* postojao i stariji oblik s *-pt-*. Isp. H. Barić, *JF* III, Beograd 1922—23., str. 209; Id., *O uzajamnim odnosima balkanskih jezika. I. Ilirsko-romanska jezična grupa*, Beograd 1937., str. 19.

⁴⁸ O reagiranju raguzejskog na mletački superstrat v. zasada rad, naveden u bilj. 10. Spremam veću studiju o sistemu raguzejskog govora.

izazvao pad postonika (osim *-a*) i redukciju protonika, u različitim gradacijama intenzivnosti i u skladu s lokalnim sistemima duž cijele te linije. Ispadanje finalnog *-e* moglo je, u našem slučaju, biti odlučujući faktor, koji je varijante pretvorio u foneme.⁴⁹ Što se tiče protoničkog *a*, ovaj se reducira do stepena [ə], t. j. dao je slabi zaokruženi vokal srednjega reda.⁵⁰

Mletačko prodiranje zateklo je u raguzejskom oblik * [kə'säl]. Mletački leksik trebao je, u pomanjkanju bolje, tu riječ, ali se ona morala adaptirati strukturi govora-primaoca, budući da je i po ritmu i po fonetizmu stršila. Glas *ä* ne postoji u mletačkom, pa će po uzoru na riječi [käsä] : [kaza], [pä] : [pan(e)], koje postoje u oba romanska dijalekta, biti supstituiran sa *a* (a samo iznimno sa *e*, kako se desilo dvaput pisaru Rusina testamenta i u drugim, rijetkim slučajevima).

Mletački ritam ne poznaje jakoga ekspiratornog akcenta. Stoga će, kod posudbe, riječ pretrpjeti i u ritmu znatnu »terapiju«: struja će zraka biti ravnomjernije raspoređena na oba sloga, pa će se protonički vokal moći realizirati kao *o*, ili kao velarno *a*, ukoliko mletačka jezična svijest poveže ovu posudenicu s vlastitim primitivumom *casa*.

Kako mletački dijalekat, u datim uvjetima, dopušta apokopu iza *-r*, *-l*, *-n*, moglo je sve završiti na obliku **cosal*, *casal*. Međutim, vidjeli smo, da neki pisari pišu *casalle*, *chasalle*, *casalo* uz etimološki opravdan *casale*, *casal*,⁵¹ dok se istodobno širi importirani *casale*, kod koga nema kolebanja u grafiji. Držimo, da se to da protumačiti ovako:

U isto doba, kad u dubrovačkim dokumentima *salut* postaje *saluto*, a *romas* (p. p. od remaneo 2) *romaso*,⁵² nema ničega prirodnijeg nego da *casal* (pogotovu kad nema paralele, barem ne u tom smislu) dobije vokal na kraju. Ali koji? Muškoga je roda, pa će već prema pisaru postati ili *casalo* po uzoru na *muro*, ili *casale* kao *pane*. Osciliranje *ll* : *l* tipično je u doba degeminacije, koja je u raguzejskom u toku u to doba, a u dubrovačkom mletačkom pri kraju. Postoji i treće rješenje, t. j. da i dalje završava na *-l*, što je u mletačkom moguće.⁵³

⁴⁹ Dotada je, naime, *ä* dolazio samo u otvorenim slogovima, a otada i u sekundarno zatvorenim. Nestalo je, dakle, komplementarne distribucije. Nova učenja o romanskoj diftongaciji v. u radu F. Schürr, »La diphtongaison romane«, RLR XX, Lyon 1956., str. 107—144, 161—248; H. Lüdtke, *Die strukturelle Entwicklung des romanischen Vokalismus*, Bonn 1956.; H. Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft I*, Berlin 1956.; H. Weinrich, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*, Münster 1958.

⁵⁰ Čini se, da su opozicije svih protoničkih vokala bile na putu, da se neutraliziraju, pa je [ə] mogao postati fonem. O tome na drugom mjestu.

⁵¹ V. bilj. 26.

⁵² K. Jireček, o. c. (1), II, str. 3, dok. 4, pismo Dubrovčanina Gučetića-Gozze iz Brskova 1312. god.; *ib.* dok. 6, str. 5.

⁵³ Slične »fausse reconstruction« kao *casal-o* zbivaju se i danas, kad Talijani s Juga, iz krajeva, gdje mjesto *-e* imaju [ə] žele pisati književno (*il maro*, *il cano* mjesto *-e*). Usp. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten I*, Bern 1949., str. 215. Naravno, radi se o neškoćanim pojedincima. O istoj pojavi u sjevernim govorima v. *ib.*, str. 236—239.

No i nakon čitave te terapije *casale* se, u starom značenju, nije održalo u dubrovačkom kancelarijskom govoru, jer tu, kako vidjesmo, od kraja 17. st. dalje znači isključivo »selo«, »zaselak«.

2. Nema sumnje, da je u dubrovačkom mletačkom dijalektu, u doba prve faze romanskog jezičnog miješanja (otprilike 1200.—1350. god.) postojao, sve i da nije potvrđen, oblik **cosal*, posuđen iz raguzejskoga s prethodno izvršenim supstitucijama. Ako nalazimo *coctel/coctal* očekujemo i, uz *cosel*, **cosal*.

Postavlja se pitanje što su, kada i iz kog jezika Slaveni čuli i pozajmili.

Najprije, jedno načelno razjašnjenje: U 7.-8. st., kad naš sistem nije imao kratkoga *a*,⁵⁴ teoretski smo mogli primiti *kosal*, kao što smo primili PARENTIUM > **Poręć* > *Poreč* (kojega se starina vidi i po EN > *ę* > *e* i TI > *č*). Međutim, poznato je, da ne samo »balkansko-latinske« (= najranije dalmatske) nego i dalmatske (dakle, sve predmletačke) posuđenice u našem jeziku pokazuju za strano protoničko *a* refleks *o*.⁵⁵ Obje su riječi primljene prije nego venecijanizmi (*kadena*, *kalafat* i sl.), ali je *kosal* mlađi za nekoliko stoljeća: primljen je u doba, kad naš sistem ima kratko *a* i kad i jedni i drugi dubrovački Romani izgovaraju protoničko *a* glasom, koji je najbliži našem *o* ili mu je identičan. Glas [ə], kako ćemo pokazati na drugom mjestu, nestao je, pod mletačkim utjecajem, iz raguzejskog sistema. Dakle, svi naši protonički *o*, iako fonetički identični, nisu fonološki identična porijekla. To dokazujemo razlozima slavenske relativne kronologije, logike i historije: historija ništa ne zna o slavizaciji Dubrovnika prije 11. st. (EJ III, 129), a priče kroničara 15. i 16. st. o Dubravi pod Srđem ne dadu se dokazati. Ako je koji Slaven i uspio da se nastani u gradu u 10. st. ili prije, on je etnički apsorbiran. Jednako je teško moguće, da su prije 11. st. okolni Slaveni posudili neki apelativ od Raguzejaca. Sve da su i primili *kosal* (zašto nisu imali potrebe, jer ne žive još u gradu), Slaveni bi imali prigode, da kroz 200 godina otprilike, barem do 1200 cca., čuju, u simbiozi s Romanima, samo oblik [kə'säl].

⁵⁴ P. Ivić, »Osnovnye puti razvitija serbohrvatskoga vokalizma«, *Voprosy jazykoznanija* 1958., 1, str. 3 i d., opširno izlaže razvoj naših fonema. Zahvaljujem mu na pismu od 27. III. 1959., u kome mi, dopunjujući citirani rad, javlja, da u našem sistemu novo *ǣ* (u opoziciji prema *ǫ*) dolazi znatno prije 10. st., kada se, otprilike, javilo novo *ō*. Drugim riječima, do 9. st. morali smo svako strano kratko *a* reflektirati našim kratkim *o*, jer nismo još imali *ǣ* u sistemu. Kasnije, kad smo prije 10. st. dobili i kratko *a*, nismo više to trebali, naravno, ukoliko se radilo o glasu, koji su stranci izgovarali kao *a*. Budući da se ovdje radi o glasu, koji je sličan našem *o*, nije čudo, da su ga naši preci tako reproducirali.

⁵⁵ M. Bartoli, »Riflessi slavi di vocaboli labiali romane e romanze, greche e germaniche«, *Jagić-Festschrift*, Berlin 1908., str. 30 i d. V. i polemiku A. Belić-A. Mayer, *JF* IX, Beograd 1930., str. 346. P. Skok je često pisao o toj pojavi, ali nije rekao konačnu riječ; v. P. Skok, »Zum Balkanlatein IV.«, *ZfrPh* LIV, str. 191 i d.; »Prilog metodu proučavanja romanizama u hrvatskom ili srpskom jeziku«, *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Zagrebu* I., Zagreb 1951., str. 452, 460; »La diphtongue latine AU dans les langues balkaniques«, *Mélanges Roques* IV, Paris 1952, str. 249.

Što se tiče supstitucije romanskog glasa *ä* u našem jeziku, stvar je vrlo zamršena. U najstarije doba Slaveni su mogli supstituirati romanski *ä* svojim glasom *ě*, dok je ovaj imao otprilike izgovor *eä* (prema Iviću). Taj bi refleks imao do 14. st. i te kako vremena, da se, kao i u domaćim riječima, razvije u zatvoreno *e*,⁶⁶ pa bismo za Dubrovnik očekivali **kosijel*, a za ikavsku Dalmaciju **kosil*, čega nema. Treba, dakle, da datiramo ovu posuđenicu kasnije, kad u rag. imamo *ä*, a u mletačkom raguzeizmu **cosal a*. Slaveni su je mogli posuditi od dubrovačkih Romana obaju tipova, jer bi u obadva slučajeva, u 14. st., rezultat bio jednak: mletačko *a* dalo bi u slavenskim ustima *a*, u tom nema teškoće; osim toga, kako vidimo iz Ivićeva rada,⁶⁷ u to doba naš sistem još ima *ä* (od jora), koji kasnije daje, u određenim situacijama, *a*. Stoga, sve i da je bilo ranijih posudbi, *kosal* ih je potisnuo.⁶⁸ U 15. st. situacija je unekoliko drugačija, jer raguzejski nema više *ä*, već *e*, dok se u mletačkim i toskanskim dokumentima ne susreću forme s *co-*. Znači, da je 14. st. doba, kad je riječ najvjerojatnije mogla biti posuđena, a to se slaže i s historijskim podatkom, jer tada Slaveni masovno ulaze u grad. *Kosal* je ušao u tip posuđenica *-al*, gen. *-ala*. Slavenska je pojava *-al* > *-ao* > *-o*.⁶⁹

Naše povlačenje akcenta za slog naprijed očuvalo je naše nekad protoničko *o* od eventualna upliva mletačkog *casale*. Mlada dubleta *kozao*, koja znači samo »bunjište«, te se i po tome vidi, da je starija od *kosao* — »zaselak«, donijela je romansku pojavu, sonorizaciju intervokalnog, dotada bezvučnog *s*, što je u mletačkom normalno,⁷⁰ ali ima *o*, dakle je hibridna par excellence.

Na pitanje, zašto *kosal* i slične posuđenice nisu prešle u tip *posāl*, gen. *poslā*, može se reći, da je to bilo nemoguće iz ovih razloga: 1. morfološki postoji opozicija *-sla* : *-sala*, 2. akcenatski postoji opozicija *posal* < *posāl* < **posāl'v* : *kosāl* < *kosāl*, 3. kvantitetski postoji opozicija *-āl* : *-āl* (u pozicijama kao *posāl* duži se *a* samo u govorima, koji nemaju nikakve veze s dubrovačkim), 4. homonimija bi bila neugodna, jer postoje genitivi *kosla* (od *kosao* — »kos«⁶¹) i *kozla* (od *kozao* — »jare«⁶²) i 5. nastale bi nemoguće grupe u tuđicama: na pr. genitivi **koktla*, **grnla* i sl.⁶³ Stoga su ove posuđenice mogle ući samo u paradigmu *junāk* > *junāk* (danas *jūnāk*, *-āka*).

⁶⁶ P. Ivić, o. c., str. 9, dolazi do zaključka, da je *e*, kojim romanski pisari reproduciraju slav. imena, koja sadrže *jat*, zatvoreno u to doba.

⁶⁷ P. Ivić, o. c., str. 8-10.

⁶⁸ Imali bismo t. zv. *Wiederentlehnung*, čest na našem Primorju. Usp. P. Skok, »Iz dubrovačke pomorske terminologije«, *Dubrovačko pomorstvo*, Dubrovnik 1952., str. 463 i d. (kako je *lantina* potisla *otijemnu*).

⁶⁹ P. Budmani, »Dubrovački dijalekat, kako se sada govori«, *Rad* 65 (1883), str. 156.

⁷⁰ V., na pr., u bilj. 44, grafiju »*chaxale*«, gdje *x* čitaj *z*.

⁶¹ ARj. V., str. 356, 2.

⁶² ARj. V., str. 415, 1.

⁶³ P. Skok, »Beiträge zur Kunde des romanischen Elements im Serbo-kroatischen«, *ZfrPh* XLI, 1921., str. 417 i d., br. 8.

Da li je od **kosāl* najprije postalo **kosāo*, a onda *kosao*, ili je razvoj išao obrnutim redom, t. j. preko **kosāl*, ne da se sa sigurnošću utvrditi. Kako je u današnjem dubrovačkom dijalektu tip *dioba*, *seoce* češći nego književni *dioba*, *seoce*, moglo bi se zaključiti, da je u starom Dubrovniku prije došlo do skakanja akcenta pa tek onda do vokalizacije *l*, te bi tako druga mogućnost bila vjerovatnija.⁶⁴

3. Konačno, pitamo se, zašto dubrovački Romani nisu prihvatili talijansku inovaciju *casulare* = »domus semidiruta«, koja je god. 1178. prvi put dokumentirana u Rimu, nego su radije ostali pri svom arhaizmu.

Jedan od razloga bit će i taj, što bi taj oblik bio dao, u doba dok je raguzejski sistem funkcionirao, **cosler*, što bi kolidiralo s refleksom mletačkog *cusler* — »žlica«, koji se širio i u našim stranama.⁶⁵

Druga česta inovacija *casalenum*, *casalinum* kolidirala bi s pridjevom *coslin* (hibridna slavenskoromanska tvorevina u značenju »kozja« (sc. koža).⁶⁶

Ž. Muljačić: ÉTUDES DALMATES I
(CASALIS > *cosel* > **cosal* > *kosao*, -*ála*)

Résumé

L'auteur étudie le terme ragusain (roman de Dubrovnik) *cosel* et l'emprunt serbo-croate *kosao*, -*ála*.

Les raguséismes *coctal/coctel*, (**cosal*)/*cosel* qui figurent dans les documents rédigés en dialecte vénitien au 14ème siècle à Dubrovnik, sont empruntés après avoir changé la phonème ragusain *ā* en *a* (parfois en *e*). S'appuyant sur la théorie de F. Schür (RLiR XX) l'auteur est parvenu aux conclusions suivantes:

1. Dans le ragusain l'*ā* libre a abouti à *ā*;
2. L'*e* final est tombé tandis que l'*a* protonique s'est réduit à [ə], voyelle indistincte. Dans la convergence raguséo-vénitienne cette voyelle disparut du système ragusain. Les scribes notent à sa place un *o* quand ils ne restaurent pas dans la graphie, ce qui se passe le plus souvent, un *a*. Dans le ragusain du 14ème siècle un *o* continue le phonème aboli;
3. Par conséquent, tout *o* protonique dans les éléments romans du serbo-croate n'atteste pas toujours une date ancienne de l'emprunt: à savoir, *kosal* et les mots du même type ne furent pas reçus à l'époque où le système serbo-croate ne disposait pas de l'*a* bref (qu'il rendait par un *o* bref) mais beaucoup

⁶⁴ U tome mi je pomogao dr. D. Brozović, na čemu mu srdačno zahvaljujem.

⁶⁵ Na pr. Test. 5, 35b: »chusleri VI dargento«.

⁶⁶ Test. 5, 242b »teletine IIII et chosline V.«

plus tard. Les Slaves, membres de la symbiose slavo-romane de Dubrovnik, auraient entendu, selon notre opinion, ou **cosal(e)* (raguséisme entré dans le lexique du vénitien de Dubrovnik, dans sa première phase d'adaptation) ou [*co'säl], forme ragusaine qui accuse les premiers effets du mélange interroman. En tout cas, le résultat ne pouvait pas être différent, au moins au 14ème siècle, car l'existence de l'opposition *a* : *ä* en serbo-croate à cette époque-là a conditionné, en définitive, le passage des voyelles romanes en *a* du serbo-croate commun;

4. C'est pour cela qu'une couche qui reflète le mélange dalmato-vénitien effectué doit être intercalée dans la stratification actuelle des romanismes en serbo-croate.

L'auteur a étudié aussi l'histoire des significations différentes de CASALIS > *cosel*, *casale* dans les documents de Dubrovnik et des autres villes croates de la côte. Le sens ancien («masure», «maison en ruines», «terrain où on bâtit ou a bâti une maison»), attesté à Dubrovnik et à Kotor, qui est le sens primaire du mot ragusain et de l'emprunt *kosao*, reçut, au cours des siècles, des significations nouvelles: «fumier», «ordures». Un nouveau *casale* = «hameau», «groupe des maisons», importé à Dubrovnik, refoule, depuis la fin du 13ème siècle, le sens ancien. À cause du rythme ragusain qui résistait longtemps au rythme vénitien ce nouveau *casale* = «hameau» (avec une *s* sourde qu'il avait dans l'italien centro-méridional) semble avoir eu l'occasion de subir lui aussi l'affaiblissement ragusain précité de la protonique. La forme plus ancienne (*cosel* = «masure»), après avoir subi la vénitianisation partielle (*cosal*) ou totale (*casale*, avec l'*s* sonore) disparut depuis la fin du 17ème siècle de la terminologie de chancellerie de Dubrovnik, soit latine qu'italienne, car la coexistence avec *casale* = «hameau» se rendait de plus en plus impossible à cause de l'homonymie. Elle laissa des traces dans le serbo-croate: à côté de *kosao* mentionné, nous avons aussi *kozao* = «(tas de) fumier». Cette seconde forme appartient aussi à la couche mixte, car une sonorisation *s* > *z* est impossible en slave.

Après le changement de la signification au sens très péjoratif (*kosao* = «fumier»), les Croates de Dalmatie commencèrent à employer d'autres expressions pour exprimer «maison en ruines» (*kućiština*, *kućinština*, etc.). Ces termes pénétrèrent aussi dans la langue des notaires de Dubrovnik.

Finalement, l'auteur tâche d'expliquer pourquoi les Romains de Dubrovnik ont conservé si longtemps l'ancien sens de ce mot au lieu d'accepter une innovation lexicale quelconque (par ex. *casolare*, dont une forme latinisée *casulare* est confirmée à Rome en 1178; *casalino* etc.). L'ancien sens qui au 14ème siècle avait des pendants seulement dans des aires isolées (et qui aujourd'hui est très rare, cf. REW 1729) a pu subsister parce que ces innovations auraient engendré des homonymies gênantes en passant dans le système ragusain. *Casolare* > **cosler* serait identique au résultat du vénitien *cusler* = «cuillère», tandis que *casalino* aurait donné *costin*, identique, ou à peu près, au terme hybride croato-ragusain qui signifie «(cuir) de chèvre».